

זאמושץ' — עירו של י. ל. פרץ *

א.

אין כל ספק שזאמושץ', העיר שבה נולד וגדל י. ל. פרץ ובה גר בהפסקות יותר משלושים שנה, שימשה לו אחד ממקורות ההשראה הראשיים במשך כל ימי חייו. ב„זכרונותי“, אותו „צורך מפתחות קטנים לדברים שכתבתי“¹, תיאר פרץ כמה וכמה אנשים, שחיו ופעלו בעירו ושימשו דוגמאות לגיבורי יצירותיו. הוא אף הזכיר נושאים ופרטים רבים, שאובים מזכרונות מימי שהותו בזאמושץ', ששימשו לצרכיו האמנותיים בסיפוריו, מחזותיו ושייריו². ויש להדגיש, שביצירותיו משתקפים פרטים לא-מועטים, שפרץ הביא בספר זכרונותיו בלא לציין בפירוש שהוא ניצל פרטים אלה בכתביו³.

* פרק מתוך הספר: י. ל. פרץ הצעיר, חייו, יצירתו וכתביו הבלתי-נודע.

קיצורים

- בריוו: ג. מיזיל, בריוו און רעדעס פון י"ל פרץ, ניריאַרק, 1944.
 ווערק: אַלע ווערק פון י. ל. פרץ, באַנד א—א"א (בח' כרכים), ניריאַרק, ציקא ביכער פארלאג, 1947—1948.
 זכרונות: מייע זכרונות. בתוך: ווערק, י"א, ניריאַרק, 1948, 3—131. עברית: ש. מלצר, בתוך: כתבים, כרך ט', [ספר א'], תלאביב, תשי"ז (עיין למטה).
 יב"ל: יווא בלעטער. שריפטן פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט. כרך XII, מס' 1—3 (אויגוסט—אָקטאָבער 1937) של פירסום זה יצא מחדש בשם: „פרץ-בוך...“, ווילנע, 1940.
 כ"י: כתביד בלתיידוע של י. ל. פרץ.
 כתבים: כל כתבי י. ל. פרץ העבריים והמתורגמים מידיש. כרך א—י', תלאביב, „דביר“, תש"ח—תש"ך.
 ניגער: ש. ניגער, י. ל. פרץ, בוענאָס-איירעס, ה' תשי"ב. תרגום עברי (מקוצר) של ספר זה על-ידי ש. מלצר יצא (יחד עם: על י. ל. פרץ, דברי סופרים עברים, אסף... ש. מלצר) בשם: י. ל. פרץ, חייו ויצירתו, תלאביב, תשכ"א.

- (1) זכרונות, 80. עברית: עמ' ק'.
 (2) שם, 7, 8, 22, 24, 25, 29, 30 (רומז לסיפור הלא-נכון; הכוונה ל, וואָס אַמאָל ווייניקער, ווערק, ד', 66—75), 34 (משתי הרמינות השנייה מוטעית: צריך להיות לא „הששמחה בחנונו“ אלא „אָ שמועת“, ווערק, ד', 141—144), 41, 49, 51, 52, 69, 75—76 (הציטוטים הם מ„זאַמאַשטשער פּאַזאַנדיק“, ווערק, א', 323—326), 77, 78, 85, 86, 89, 92, 94, 97, 98, 99, 100 (צ"ל: „רוחות מספרות“ ולא „שתי רוחות מספרות“; כתבים, ב', ספר א', עמ' קל"ב—קל"ט), 102, 103, 104 (ושוב נזכר סיפור בלתי-נכון; צ"ל: „אין קעלער שטוב“, ווערק, ב', 221—228, 108, 110, 130).
 (3) למשל: „מיכל שמש“ (זכרונות, 38) נזכר ב„זאַמאַשטשער פּאַזאַנדיק“ (ווערק, א', 324); תיאור מותו של „סוחר-היין ק.“ (זכרונות, 108); הוא לייבל קון — השווה: י. שאצק, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI, 1952, 32) כנראה השפיע על תיאור מותו של לייבל ב„למראשותיו של גוסט“ (כתבים, א', ספר א', עמ' י"א); את המעשה בפשיטת-הרגל של סבו של פרץ, שלמה (זכרונות, 9; הכוונה לאבי אמו של פרץ, ר' שלמה צבי הירש לוויין) אפשר להשוות למערכה ג', מחזה ג' של „חורבן בית צדיק“ (כתבים, ב', ספר א', עמ' קצ"ו—ר"א), וכו'. — מבחינה זו יש עניין מיוחד בשיר „צוריק אין דער אַלטער היים“ (ווערק, א', 303—310).

זאמושץ' לא היתה דומה כלל לעירה יהודית טיפוסית שב"תחום המושב", ואף חיי היהודים שונים היו בה מבחינות הרבה מן החיים היהודיים ברובם של הכפרים והעיירות של פולניה בימים ההם, כפרים ועיירות שהיו שקועים במ"ט שערי דלות ומנותקים לחלוטין מכל השפעה חיצונית. יהודי זאמושץ', עמצבם הכלכלי היה בדרך כלל טוב באופן יחסי, לא צימצמו מעולם את תחום התעניינותם ל"תורה" בלבד: "זאמושץ'" — עיר מהוגנת היא! מאז ומעולם 'עיר מלאה חכמים וסופרים', תמיד היתה עיר של תורה, ו'מקום התורה — שם חכמה' (4).

השאיפה לאחד את ה"תורה" וה"חכמה" אפיינית הייתה ליהודי זאמושץ' מאז ומתמיד. כדברי אחד מבניה: זאמושץ' היתה "עיר מרבץ לתורה וחכמה, אשר הלכו בה שלובי יד מקדם קדמתה" (5).

העיר זאמושץ' (Zamość) (6) נוסדה על-ידי המדינאי וההומאניסטן הפולני הגדול יאן זאמויסקי (Jan Zamoyski; 1542—1605) בשנת 1580. זאמויסקי שאף להקים עיר שתהא דומה לפאדובה שבאיטליה, שבה למד. בונה של זאמושץ' היו אדריכלים איטלקיים והיא נבנתה בסיגנון הרנסאנס האיטלקי המאוחר — עיר רנאנסנית איטלקית, בכל פארה והדרה, בפולין הרחוקה! בנייניה היפים של זאמושץ' הישנה עומדים עדיין על תלם. הם עשו רושם רב על פרץ הצעיר, כשהשווה את עיר מולדתו לכל אותן הערים והעיירות היהודיות-הפולניות העלובות שהכיר במשך הזמן (7). לבית-הספר הגבוה, שזאמויסקי הקים בעירו החדשה, הוזמנו מורים מחוץ-לארץ: מאיטליה ומארצות אחרות. זאמויסקי אף עודד את התיישבותם של זרים ממזרח וממערב: מתורכיה, פרס, יוון, בוהמיה, איטליה, גרמניה, האיים הבריטיים ועוד.

בשעת חלוקתה הראשונה של פולניה (1772) נפלה זאמושץ' בחלקה של אוסטריה. בין 1809—1813 נשתייכה למה שנקרא "הדוכסות הווארשאית" ומשנת 1813 ועד תקומתה של פולניה לאחר מלחמת העולם הראשונה — בשנת 1918, שלטו בה הרוסים (8).

וכך במשך מחציתה הראשונה של המאה הי"ט היתה זאמושץ' בזה אחר זה כפופה לשלושה שילטונות שונים: האוסטרי (1772—1809), הפולני (1809—1813) והרוסי (אחרי 1813). בעל כרחם באו תושבי העיר במגע עם שלוש לשונות ושלוש תרבויות תוך תקופה קצרה יחסית. כשנולד פרץ (1852) כבר שלטו הרוסים

(4) זכרונות, 69. עברית: עמ' פ"ה.

(5) ד. שיפמן, משא זאמושטש, "המליץ", שנה י"ד (1878), 389.

(6) על זאמושץ' בכלל, תיאורה ותולדותיה: דער בראשית פון זאמאשטש, פנקס זאמאשטש, בונעאס איירעס, תשי"ז, 17—26 (בעיקר על-פי ספרו של Herbst, עיין למטה); שאצקי, זאמאשטש און פרץ, יב"ל, XXVIII (1946), 40—43 (נדפס מחדש בתוך פנקס זאמאשטש, 451—454); St. Herbst, Zamość, Warszawa, 1955 (ציילומים נהדרים; בסוף סיכום באנגלית ובלשונות אחרות);

(7) בצירוף (מפה) Zamość, 1934, M. M. Pieszko, Przewodnik po Zamościu i okolicy, Warszawa, 1938; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego... pod redakcją B. Chlebowskiego, T. XIV, Warszawa, 1895, 375—379.

(8) השווה: זכרונות, 34. ועיין: גם י. נעמן (ניימרק), אם העיירות, "זמושץ' בגאונה ובשברה", ערך מ. תמרי, תלאביב, תשי"ג, 272—274.

(9) "Słownik...", XIV, 377; י. שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI (1952).

(10) פנקס זאמאשטש, 188—189.

בזאמושץ' קרוב לארבעים שנה, אך הפולנים המשיכו להתגורר בעיר ומסביב לה, וגאליציה האוסטרית, עם אוכלוסייתה היהודית הצפופה, השתרעה במרחק לא רב. היהודים⁹ התיישבו בעירו של זאמויסקי שנים מועטות בלבד לאחר שנוסדה. היהודי הראשון, שאיווה לו למושב את זאמושץ', בשנת שבע לייסוד העיר, כלומר ב־1587, היה יהודי ספרדי¹⁰). כעבור שנה, בשנת 1588, העניק זאמויסקי כתב־זכויות¹¹ „לפי בקשת יהודים אחדים בני האומה הספרדית והלוויטאנית [פורטוגאלית]”¹². כתב־זכויות זה ניתן אך ורק ליהודים ספרדיים והתיר להם להתיישב בעיר החדשה. וכך נתקיימה בזאמושץ' זמן־מה קהילה של יהודים ספרדיים בלבד — מקרה יחיד במינו בתולדות יהודי פולניה¹³).

עד שנות השלושים של המאה ה־17 כמעט שלא ישבו יהודים אשכנזיים בזאמושץ', ואולם באמצע המאה ה־17 נפסקו, מחוסר תעודות, ידיעותינו על

9) על זאמושץ' היהודית: ארו (א. צדובויס), [כתבה על] זאמושטש, „קול מבשר”, שנה ז' (1869, תרכ”ט—תר”ל), גל' 47, עמ' 325—327, גל' 48, עמ' 336—337, גל' 49, עמ' 335—337 (נדפס מחדש בתוך נספח למאמרו של י. שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב”ל, XXXVI, 1952, 50—59, וגם בתוך „פנקס זאמאשטש”, 207—216); „זאמושץ' בגאונה ובשברה”, ערך מ. תמרי, תל־אביב, תשי”ג (השוב במיוחד מאמרו של י. לוי, לתולדות היהודים בזאמושץ', בעמ' 33—73; נדפס בהשמטות גם ביידיש בתוך „פנקס זאמאשטש”, 29—67); נ. טוקולוב, יצחק לייבוש פריץ, „אישים”, ירושלים, תשי”ה, 246—250; „פנקס זאמאשטש”, רעדאקטירט: מ. וו. בערנשטיין, בוענאס איירעס, ה' תשי”ז; י. שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב”ל XXXVI (1952), 24—62 („פנקס זאמאשטש”, 185—219); י. שאצקי, זאמאשטש און פריץ, יב”ל, XXVIII (1946), 40—46 („פנקס זאמאשטש”, 451—457); ד. שיפמאן, משא זאמושטש, „המליץ”, שנה י”ד (1878), 389—390, 414—416, והשווה גם: 452—543; J[ózef] Altfberg, Gmina Izraelska w Zamościu, „Jutrzenka”, Rok I (1861), 159—162 (שמו הפרטי של המחבר הוא יוסף, ולא יהושע או יהודה, כמו שכתבו בטעות; והשווה: שם, 88; המאמר נדפס בתרגום ליידיש ב„פנקס זאמאשטש”, 366—372); רינות, 55—56 ובמקומות אחרים, וכן סיפוריו של פריץ: „משיח ציטון” (ווערק, ב', 516—528; העיירה „אין גאליציען” היא לאמיתו של דבר — זאמושץ'; ראה: זכרונות, 34); „קינדער” (ווערק, ג', 273—285); ועוד. נוסף לזה: סיפורו של א. צעדערבוים, בין המצרים, אָדעסאָ, תרכ”ז, ביחוד: עמ' 1—5 „צמרת” היא זאמושץ'; השווה: י. שאצקי, יב”ל, XXXVI, 1952, 36, הערה 29).

על חכמי זאמושץ' וחיבוריהם עיין ביהוד: צ. הלוי הורוויץ, ספר כתבי הגאונים... ונלוה עמהם ג”כ תולדות עיר זאמושטש ורבניה... פיעטרקוב, תרפ”ח, 137—140 (דפוס צילום: ניו יורק, תשי”ט); י. ד. מנדלבוים, ספרי רבני וחכמי זאמושץ' (ביבליוגרפיה), „פנקס זאמאשטש”, 221—316; ר. מאהלר, החסידות וההשכלה, מרחביה, 1961, 277—283.

10) על הספרדים בזאמושץ': נ.מ. גלבר, לתולדות הספרדים בפולין, „אוצר יהודי ספרד”, ספר ז' (תשכ”ג), 94—98; י. שאצקי, ספרדים אין זאמאשטש, יב”ל, XXXV (1951), 93—120, ביחוד: 110—120 (מאמר זה נדפס מחדש ב„פנקס זאמאשטש”, 69—93, ובתרגום עברי, בשם: יהודים ספרדים בזאמושץ', ב„זאמושץ' בגאונה ובשברה”, 11—28); J. Morgensztern, Uwagi o Żydach Sefardyjskich w Zamościu w latach 1588—1650, „Buletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1961, nr. 38, str. 69—82, 150—151 (סיכום באנגלית); J. Morgenstern, O osadnictwie Żydów w Zamościu na przełomie XVI i XVII w., I. c., nr. 43/44, 6—17, 134 (סיכום אנגלי).

11) נדפס בתוך „Jutrzenka”, Rok III (1863), 433—435, והועתק בתוך: יב”ל, XXXV (1951), 119—120; „זאמושץ'...”, 320—322; „פנקס...”, 88—89.

12) „Jutrzenka”, שם, 433 נדפס בטעות: „Lazyański” במקום „Luzytański” (12 יב”ל, XXXV (1951), 114.

יהודי-ספרד בעירו של זאמוסקי. ברור, שמספרם מעולם לא היה רב ואין השפעתם על חייה של זאמושץ' היהודית ניכרת¹⁴). ואולם עוד במאה הי"ח טען אחד מיהודי זאמושץ', שאשרו היא ממוצא „לוזיטאני“¹⁵). וכמה וכמה משפחות, ובתוכן אף משפחת פרץ, התייחסו לחלוציו הספרדיים של היישוב היהודי בזאמושץ'¹⁶).

קהילה אשכנזית מאורגנת כבר הייתה קיימת בזאמושץ' בראשיתה של המאה הי"ז¹⁷). במשך המאה הי"ז ובמאה הי"ח גדלה קהילה זו במספר חבריה. בעשרה ובחשיבותה. ובעת ובעונה אחת גדלה גם השפעתה של קהילת זאמושץ' ב„וועד ארבע ארצות“¹⁸). לפי עדותו של ר' ברוך יונן, תלמיד-החכם שהיה גם בעל השכלה כללית ופעל בפולניה במאה הי"ח, בין השאר — כאחד ממנהיגי „וועד ארבע ארצות“¹⁹), הייתה „זאמושטש עיר מלאה חכמים וסופרים“²⁰). ותלמיד-החכם אחר, זאמושצ'אי, אף הוא קורא בשנת 1777 לעירו: „קהלה מפוארה מלאה חכמים וסופרים“²¹). וכפי שכבר ראינו השתמש פרץ כמעט באותן המלים, כשדיבר על עיר מולדתו. ואכן, רבים היו הרבנים המפורסמים, תלמידי-החכמים והסופרים שנולדו או פעלו בזאמושץ'²²).

רובה הגדול של ק"ק זאמושץ' התנגד הן לתנועות המשיחיות (של שבתי צבי במאה הי"ז, של יעקב פראנק במאה הי"ח) והן למקובלים ובעלי-מסתורים למיניהם²³). ואף על פי כן היו בין יהודי זאמושץ' גם כאלה שנהו אחר אותם „בעלי שם“, שסללו את הדרך לחסידות. יתר על כן — אחד הנודעים שבין „בעלי השם“ — ר' יואל בעל-שם (במאה הי"ז)²⁴ היה בן זאמושץ'.

שנות השילטון האוסטרי (1772—1809), כשזאמושץ' השתייכה לגאליציה האוסטרית, היו שנות התקדמות תרבותית וכלכלית של הקהילה היהודית בעיר זו²⁵).

המצב הרע תחת השילטון הרוסי. חידושו והרחבתו של המבצר של זאמושץ', שנים מועטות לאחר שהעיר נפלה בידי הרוסים, גרמו לפינויין באונס

Morgenstern (14), שם, nr. 38, 76—82; גלבר, שם, 97—98; שאצקי, יב"ל, XXXV, 118—110.

Morgenstern (15), שם, 82.

16) י. שאצקי, יב"ל, XXVIII (1946), 41.

17) י. לוי, „זמושץ'...“, 37.

18) לוי, שם, 37, 39, ועוד. א. קופפר, [הקדמה ל-] דער פנקס פון דער זאמאשץ-

טשער חברה קדישה[!] וגמולת[!] חסידים, „בלעטער פאר געשיכטע“, באנד 111, העפט 1—2

(יאנואר—יוני 1950), 79—89 (נדפס מחדש ב„פנקס...“, 104—112; ובעברית ב„זמושץ'...“,

302—299).

19) עליו, למשל: האנציקלופדיה העברית, כרך ט', 499—500; Encyclopaedia

Judaica, III, 1112—1113.

20) לוי, שם, 50.

21) ראובן זעליג בן ישראל אליעזר, על שער ספרו „מחנה ראובן“, ליורנו, 1777.

השווה: צ. הורוויץ, כתבי הגאונים... 138; מנדלבוים, „פנקס...“, 257.

22) השווה למעלה, הערה 9. אפשר המפורסם שבהם מלפני תקופת-ההשכלה היה

ר' יעקב קראנץ, הידוע בכינויו „החגיד מדובנה“ (לערך 1740—1804), שבמשך חמש-עשרה

שנות חייו האחרונות פעל בזאמושץ' ומת שם.

23) לוי, שם, 38, 46—50, 52.

24) ש. רובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב, תש"ך, 25, 30—31, 47; Encyclopaedia

Judaica, III, 833.

25) י. שאצקי, זאמאשטש און פרץ, יב"ל, XXVIII (1946), 41—42.

של משפחות יהודיות מרובות⁽²⁶⁾. בעקבות העזרה שהושיטו היהודים למרידות הפולניות של שנות 1830—1831 ודילדולה של האצולה הכפרית הפולנית, כתוצאה מן המרידות הללו, הפכו יהודים רבים, שפרנסתם היתה תלויה באצילים כאלה, לקבצנים. לא מעטים הוכרחו לעזוב את זאמושץ'⁽²⁷⁾.

הריסתו של המבצר בשנת 1866⁽²⁸⁾ וסילוקו של חיל-המצב הרוסי אף הם פגעו פגיעה של ממש בפרנסתם של יהודי זאמושץ'; הרוסים היו לקוחותיהם החשובים ביותר של הסוחרים היהודיים בעיר⁽²⁹⁾. גורמים נוספים להתמעטותה והתרוששותה של האוכלוסייה היהודית של זאמושץ' בראשיתה של המחצית השנייה של המאה הי"ט היו מגפה⁽³⁰⁾ וכמה צעדים אנטישמיים מובהקים של הרוסים⁽³¹⁾. התדרדרות זו נפסקה ברבע האחרון של המאה הי"ט⁽³²⁾ — ללא ספק כתוצאה של שיגשוגה הכלכלי של פולניה בתקופה זו⁽³³⁾.

בזכרונותיו של פרץ לא נמצא אלא רמזים מועטים לכל התמורות הללו. בימי ילדותו נשארה זאמושץ' עדיין עיר שרובה „יהודית“. בשנת 1858, כשפרץ היה בן שש, מנתה זאמושץ' 2239 יהודים, 1822 פולנים ו-21 בני עמים אחרים⁽³⁴⁾ ו-1884 ב-1884... 7620 תושבים (5009 יהודים) „ובאותו זמן, „החנניות... (פרט לשתיים) וכל המסחר הקמעוני והסיטוני נמצא בידי היהודים“⁽³⁵⁾. נוסף על כך היתה זאמושץ' מוקפת קהילות יהודיות רבות, שלגביהן שימשה „פאריס הקטנה (כמו שפרץ קרא לעיר מולדתו)⁽³⁶⁾“ מרכז תרבותי וכלכלי⁽³⁷⁾.

וכך מתאר פרץ את זאמושץ' בזכרונותיו: „ממלכה יהודית בעלבית מיוחדת לעצמה. כיכר-שוק מרובעת⁽³⁸⁾ (רחובות צדדיים נוספים אחרי-כך) עם שתי וערב

(26) „Słownik...“, XIV, 377, ד. שיפמאן, משא זאמושטש, „המליץ“, י"ד (1878), 414 ;

ליון, שם, 55.

(27) שיפמאן, שם ; שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 33, 35—36 ;

ליון, שם, 55 ; א. קופפר, פנקס חברה קדישא וגמ"ח בזמושץ', „זמושץ'...“, 319 ; ארז, יב"ל, XXXVI (1952), 53.

(28) „Słownik“, שם. באותו זמן פרץ היה כבר נער בן ארבע-עשרה ולא ילד קטן,

כמו שהוא אומר (זכרונות, 13—14), כאילו זה קרה „לאחר זמן קצר“ — אחרי מאורע, שקרה כשהוא היה לא יותר משש עד תשע שנים (עברית : עמ' ט"ז—י"ז).

(29) שיפמאן, שם ; ארז, שם, 52 ; שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI

(1952), 31.

(30) שיפמאן, שם ; ליון, שם, 55.

(31) שיפמאן, שם ; ליון, שם, 55, 56. פרץ מספר (זכרונות, 61—67) על עליה שהעלילו

על יהודי עירו בשנת 1870. השוהה : י. שאצקי, דער בילבול אויף זאמאשטשער יידן אין 1870 אין ליכט פון פרצעס זכרונות, יב"ל, XXXVI (1952), 329—331 (נדפס מחדש ב„סנסק...“, 184—182 ; ובעברית ב„זמושץ'...“, 74—75).

(32) ליון, שם, 56.

(33) זמן-מה אחרי 1863.

(34) „Słownik...“, XIV, 375.

(35) שם. והשוה גם : ליון, שם, 35 ; שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI

(1952), 35.

(36) זכרונות, 21, 50, 54, 55, 67.

(37) ד. שיפמאן, [כתבה קצרה מ-] „זאמושטש. ער"ה תרל"ט“, „המליץ“, שנה י"ד

(1878), 259 ; ליון, שם, 56.

(38) מקום-העלילה של המחזה „בינאכט אויפן אלטן חאָרק“ (ווערק, ו', 181—280).

של שני רחובות מרוצפים...³⁹). באמצע — בניין העירייה המרשים עם מגדל-
השעון הגבוה⁴⁰), מוקף בניינים מפוארים בסיגנון הרנסאנס האיטלקי המאוחר.
עוד רחובות מועטים, בית-הכנסת העתיק⁴¹ ובית-המדרש עם ספרייתו הגדולה⁴²
ובניינים ומוסדות אחרים, שבהם נתרכזו חייה של ק"ק זאמושץ'.

עד שנת 1866 היתה זאמושץ' מוקפת חומה, שממנה נשתמרו אחר-כך
ג' שערים ועוד כמה שרידים. בין השערים — סקרטינים ובנייני-שילטון אחרים;
בקצה העיר — ארמון עם גינה גדולה; שביל שמוביל לנהר; והלאה — שדות
ויערות... זהו עולמו הקטן של פרץ, ששימש לו לעתים קרובות כל-כך מקור-
השראה ורקע ליצירותיו וכך נעשה קרוב לכל אחד מקוראיו.

פרץ קובע, שעיר מולדתו זאמושץ' הייתה, לאחר ווארשה הבירה⁴³), העיר
הראשונה בכל פולניה, שבה נתגלו שוחרי ההשכלה⁴⁴.

בזאמושץ' „תהליך ההשכלה יעבור, עד כמה שאפשר, בשקט”⁴⁵), „לידי
מעשי-תיגרה לא יגיעו הדברים”⁴⁶). וזה בשעה, שתיגרות ומלחמות קשות בין
„משכילים” ו„קנאים” היו דבר רגיל במקומות אחרים: „במקומות אחרים רעש,
המולה, חסידים מלקים את המשכילים על-גבי קונקורדאציות, — משכילים
כותבים ביד אחת שירים בשבח ההשכלה ועל ארבע תקופות השנה, ואודות —
שירי תודה והלל לממשלה, על החסד שהיא עושה לכנסת-ישראל, וביד שנייה —
מלשינויות על השחורים [הקנאים החשוכים]... ומלחמה בתקיפים ובקהל, מלחמה
ברביים, מלחמה בחסידים, ברבנים...

אצלנו — אין אף סימן מכל זה”⁴⁷).

לדבריו של פרץ, הצטיינה החנהגותם של בני-עירו במתינות ובסובלנות
למופת. ואכן, בהשוואה למצב בשאר הקהילות בפולניה, נכונה התמונה שצייר
פרץ במידה מסוימת. והרי גם בני-זאמושץ' אחרים מעידים על כך. דויד שיפמאן

39) זכרונות, 55. עברית: עמ' ס"ח.

40) עייני, למשל: זכרונות, 30—31, 34, 98, 106. — משפחת פרץ גרה ברחוב
Franciszkańska (אחר-כך נקראה: Staszica), מול בניין העירייה. השוה: „דער וויכוח”
(ווערק, ח', 130), וכן: זכרונות, 127 (כאן הוחסרה המלה „מיר”, לפני „מיט מיין צווייטער
העלפט... וכו' (השוה: „דאס לעבען”, צווייטער יאהרגאנג, 1914, מס' 63, עמ' 3), לערך
בשנת 1865 גרו הפרצים ברחוב Bazyljańska, בביתו של Grzełiński. השוה: ד"ר י. גע-
ליבטער, פרצים קינדער-יארן, „זאמאָשטשער שטימע”, א. יאהרגאנג 1928, מס' 3 וגם „ליטע-
רארישע בלעטער”, אַכטער יאהרגאנג, זיבעטער באנד (1931), 258, ועברית (בהשמטות):
„זאמושץ'...”, 230—231; מפות של העיר זאמושץ': נספח, M. M. Pieszko, Przewodnik,
St. Herbsi, Zamość, 38 (השוה גם: עמ' 46).

41) השוה, למשל, את הפואמה הדראמטית של פרץ „אין פּאָליש אויף דער קייט”
(ווערק, ו', 335—372).

42) ארו, יב"ל, XXXVI (1952), 52—53, וגם: „המליץ”, י"ח (1882), 691; שיפמאן,
משא זאמושטש, „המליץ”, י"ד (1878), 390, 414—415.

43) בשנת 1864 היו בווארשה 72,800 יהודים, שהיוו 32.7% של כלל אוכלוסייתה.
השוה: האנציקלופדיה העברית, כרך ט"ו, 545.

44) זכרונות, 55. והשוה גם את דבריו בכ"י: י. א. קלוזנר, כתיב-בלתי-ידוע של
י. ל. פרץ, „גליגות”, כרך כ"ה (תשי"א), 266; וכן: ארו, „המליץ”, י"ח (1882), 691; שיפ-
מאן, משא זאמושטש, „המליץ”, י"ד (1878), 390.

45) זכרונות, 68. עברית: עמ' פ"ד.

46) שם, 69. עברית: עמ' פ"ה. והשוה גם: זכרונות, 67—68; יחס סובלני לגבי

בגדים „אשכנזיים” ולגבי השכלה הולגית.

47) זכרונות, 75. עברית: עמ' צ"ג (שונה קצת, כדי לקרב יותר למקור).

כותב בשנת 1878: „גם בדבר הזה תצטיין עדתנו, כי כל בניה אוהבי שלום ואהדות: החסידים לא יקנאו את המתנגדים והמתנגדים לא יצורו את החסידים, ושניהם לא יתקוטטו במשכילים ואלה האחרונים לא יתחרו בשנים הראשונים. בני החסידים והאורתודוקסים ונכדיהם יבקרו את הפראגימנאזיום ולא יפחדו כי יאבדו חלילה דרך אמונה“⁽⁴⁸⁾.

אין ספק שמחברם של „מיינע זכרונות“, בן ה'61—62, ראה את עיר מולדתו, שבה בילה את ילדותו ואת ימי נעוריו, תוך געגועים סנטימנטאליים, כטלית שכולה תכלת.

ב.

בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט הופיעה והתפשטה במהירות מפליאה החסידות. בדורות שקדמו להופעתה נחשב לימוד התלמוד לדרך היחידה המקנה לאדם מישראל חיי עולם-הבא. ובעת ובעונה אחת פתחה הבקיאות בתלמוד ובנושאי-כליו את כל הדלתות לכבוד ולעושר אף בפני העני שבעניים ואף בפני בנייהם של פשוטי-עם ועמי-ארצות. ולהפך: אפילו היה אדם משופע בעושר ובייחוס, זכה אך לבוז, לעתים בגלוי ולעתים רק בסתר, אם הוחזק עס-הארץ. ואולם הרי המוני-העם, העניים, המדוכאים והנרדפים, ביחוד במקומות שהיהודים חיו בהם בצפיפות — בפודוליה, באוקראינה, בוולינייה, בגאליציה ועוד, רחוקים היו מן המילפול התלמודי החריף והממולה ששלט בזמנים ההם בישיבות. בהמונים אלה הפיחה החסידות תקוות חדשות. היא הבטיחה ישועה וכבוד-אנוש לכל אחד. היתה זו תורה לעניי-הדעת, לבלתי-מלומדים, לפשוטי-עם. שהרי לגבי החסידות העיקר היה לא הלמדנות, הבקיאות והחריפות אלא — הכוונה שבלב; לא „חידושים“ ופילפולים בהלכה אלא — תפילה ממעמקי-הנפש; אהבת הבורא וכל ברואיו עדיפה בעיני החסידות על פני הקפדה על כל קוץ ותג של כל מצווה קלה כחמורה. דרכם של החסידים לא הייתה הדרך הקשה והרצינית של המתמיד המסתגף, שבה בחרו המתנגדים. לדעתם של החסידים חייב אדם לעבוד עבודת-ה' תוך שמחה. וביטויה — תפילה נלהבת, שירה וריקוד. „שיטה“ פשוטה זו מובנת הייתה לכל ופתחה בפני כל אחד, אך ייחסו לתורת-החסידות גם כוונות נסתרות, טענו לתוכן מסתורי עמוק של כל המעשה הנעשה בידי החסיד וכך הפכו את עבודתו לבעלת חשיבות עילאית, מובנת רק ליודעי ח"ן. החסידות הייתה מושרשת עמוק בקבלה. ומנהיגי החסידות, האדמו"רים — הרביים — הצדיקים, היו לעיתים קרובות מקובלים ו„בעלי-שם“. החסידות הטילה על ה„צדיק“ תפקיד נשגב ביותר, כמתווך בין חסידיו ובין הקב"ה. הצדיקים דרשו, הטיפו מוסר, הדריכו בחיי יום-יום, אך יחד עם זה גם ריפאו, הודיעו על העתיד להתרחש, העניקו „קמיעות“, גירשו „דיבוקים“ ובכלל חוללו פלאות. אמונו של החסיד בצדיק „שלו“ לא ידע גבול.

הערצה זו, שהעריצו החסידים את „צדיקהם“, הייתה בין הגורמים הראשיים לניוונה של החסידות המאוחרת, שהפכה לא פעם למבצרם של החשוכים — הקנאים, המאמינים באמונות-הבל. בשנאתם לכל זיק של השכלה עלו החסידים, בדרך כלל, אף על הקנאים ביותר שבין המתנגדים.

המתנגדים הכירו חישימהר בסכנה שסיכנה החסידות את כל השקפת-

(48) ד. שיפמאן, שם. והשווה גם: לוי, שם, 53; קלחנר, יוצרים ובונים, כרך ב/

עולמם ואורח־חיייהם המסורתי ופתחו בהתקפה עזה על התנועה החדשה. למרות טענתו של פרץ נטלה גם זאמושיץ חלק במאבקים בין מתנגדים לחסידים ובין „קנאים” למשכילים. ביחוד עזה הייתה התנגדותו של רוב הקהל, עם רב העיר בראשו (לחסידים⁴⁹). נראה, שלעתים עלה הסיכסוך בין המתנגדים והחסידים בזאמושיץ בחריפותו אפילו על סיכסוכים דומים בעיירות יהודיות אחרות שבפולגיה⁵⁰). זמן רב נמשכו הרדיפות שרדפו המתנגדים את הנוהים אחר התורה החדשה⁵¹). החסידים, שסולקו מן העיר עצמה, התרכזו בקהילות הקטנות שבסביבה⁵²) ומכאן הסתננו לאט־לאט בחזרה לזאמושיץ. עכשיו כבר לא נתקלו באיבה גלויה ולא נרדפו. סמוך לזמן הולדתו של פרץ חסידי זאמושיץ, כאן מתונים יותר משבמקומות אחרים, הפכו לחלק מוכר של הקהילה. בערים ועיירות אחרות המלחמה המרה נמשכה עדיין⁵³).

בימי נעוריו של פרץ היו רובם של יהודי זאמושיץ מתנגדים. „החסידים מועטים במספר ואין להם שום דעה” [בעסקי ציבור]⁵⁴), אך אין הם נרדפים. בילדותו לא חשש פרץ, בן למשפחת מתנגדים, להצטרף לתפילותיהם של החסידים, שנערכו בגלוי ב„מיניינים” המיוחדים להם („שטיבל”) — של חסידי בלו וגור⁵⁵). אחד ממלמדיו היה חסיד⁵⁶). יתר על כן: היה זה רבה המתנגד של זאמושיץ בעצמו ובכבודו שיעץ לאביו של פרץ לשלוח את בנו למורה, שהיה חסיד⁵⁷).

ואולם, מצד שני, לא הורשה שום „רבי” להכנס לזאמושיץ. לשם כך לא היססו המתנגדים אפילו לפנות לעזרתם של השילטונות הרוסיים. כך קיוו למנוע מתלוקת⁵⁸). החסידים נסוגו — לזמן מה. עדיין טריות היו בזכרונם הרדיפות שנרדפו בסוף המאה הי”ח ובראשית המאה הי”ט⁵⁹). עקבותיה של האיבה לחסידות עדיין היו ניכרים אף בתקופה שלה מוקדשים „זכרונותי” (1852—1870)⁶⁰). מלמדו הנזכר של פרץ, שהיה חסיד, הסתיר את חסידותו⁶¹). ועוד היה באותם הימים בזאמושיץ „חסיד־בטלן; תחילה בהסתר; שוחט היה; בימי זקנתו, כשעיניו נחלשו במקצת, הסתלק מן השחיטה, ורק אז הודה: הוא חסיד בלזאי”⁶²) — עד אז פחד שאם תתגלה חסידותו יקפה את פרנסתו. ואולם, למרות זאת, לא נתעוררו בתקופה

(49) לויץ, שם, 38, 46.

(50) י. שאצקי, זאמאשטש אין פרץ, יב”ל, XXVIII (1946), 41—42.

(51) לויץ, שם, 52.

(52) פרץ מזכיר בזכרונותיו את האדמו”רים החסידיים של בלו (Belz) — עיירה לא־רחוקה מזאמושיץ (זכרונות, 34), אישביצה (Izbica) — כפר עלייד זאמושיץ (זכרונות, 77), ועוד. — מפת הטביבה של זאמושיץ: 6, Herbst, Zamość, „פנקס...”, 20.

(53) לויץ, שם, 53.

(54) זכרונות, 76. עברית: עמ’ צ”ד.

(55) זכרונות, 20. גור (או: גר) היא העיירה Góra Kalwarja שבמחוז ווארשה.

(56) זכרונות, 14.

(57) שם, 30, 40.

(58) שם, 76. והשווה גם: 78.

(59) שם, 76—77.

(60) שם, 76, 78.

(61) שם, 14.

(62) שם, 67. עברית: עמ’ פ”ג (בשינויים קלים). והשווה גם את המקרה, שעליו

מספר פרץ בזכרונותיו, 14.

זו סכסוכים הריפים בין שני הפלגים; החסידים היו מועטים ולא נטו לקיצוניות⁶³ והמתנגדים אף הם היו מתונים. ברבות הימים, כשהחסידות נתגברה בזאמושץ', התריפו היחסים מאוד⁶⁴. ואולם נראה שאף לפני 1870 כבר היה כוחם של החסידים ניכר. סמוך לסופם של "מיינע זכרונות" מספר פרץ על "אוליטימאטום" שהחסידים שלחו ל"אפיקורוס". ה"אפיקורוס" נכנע⁶⁵. וכעבור כתיבתו שנים נסתכסך פרץ עצמו, שהיה אז משכיל נלהב, בצורה קשה עם חסידי זאמושץ'⁶⁶. ברם, מאורע זה שיך לתקופה יותר מאוחרת בחייו של הסופר הדגול.

ג.

המראה החיצוני בלבד של זאמושץ', שהייתה שונה כליכך מכל מה שיכלן לראות תושביה מסביב לעירם, מן ההכרח היה שיעורר את סקרנותם של בני זאמושץ' לגבי עברה. יתכן, שהמסורת על הרכבה הרבגוני של אוכלוסייתה הראשונה של זאמושץ', היהודית והלא-יהודית כאחד, תרמה הן להתעניינותם של הזאמושציאים בתולדותיה של עירם והן לרציפותם של קשרי-מסחר של סוחר-זאמושץ' עם חוץ-לארץ. קשרים אלה כבר נזכרו במקורות שונים החל מן המאה הי"ז⁶⁷. בסוף המאה הי"ז ובמאה הי"ח נסעו כמה יהודי זאמושץ' לאיטליה ולגרמניה ללמוד רפואה⁶⁸. במאה הי"ח ולאחריה נתהדקו במיוחד הקשרים הכלכליים והתרבותיים של יהודי זאמושץ' עם גרמניה (דאנציג, ליפסיה, ברלין ועוד⁶⁹).

טבעי הוא, שביקוריהם התדירים של יהודי זאמושץ' בגרמניה ובארצות אחרות השפיעו השפעה מסויימת על חייה התרבותיים של כל הקהילה. האופק הרחני נתרחב, היחס ללימודי-חול נעשה סובלני יותר ונפתח פתח צר להשפעות חיצוניות⁷⁰. יש לציין, שידיעת הלשון הגרמנית לא הייתה תופעה נדירה בקרב

63 א. צעדערבוים, יב"ל, XXXVI (1952), 52, 56—57; ד. שיפמאן, "המליץ", י"ד (1878), 390; י. שאצקי, השכלה אין זאמשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 36. השווה גם: י. לוי, לתולדות היהודים בזמושץ', "זמושץ'...", 53.
64 השווה: "המליץ", י"ח (1882), 669—670, 690—691, 729—730. וראה גם: שאצקי, שם, 37, 49.
65 זכרונות, 115.

66 ארז (א. צעדערבוים), "המליץ", י"ח (1882), 669—670 (אינו מזכיר את שמו של פרץ); ב. סאבאל, מחלוקת לשם שמים אין זאמשטש, "פנסקס...", 774—776; י. עניט, י.ל. פרצעס לייבלעכע קרובים... י.ל. פרץ. זאמלבוך צום הונדערטסטן געבוירן-טאג, ווארשע, 1951, 122; ח. שפיזאייזן, מ"חדר מתוקן" — לספריה, "זמושץ'...", 260; וביחוד: ישעיה מרגולית, בתוך: "יוגנטפריינד און מיטצייטלער וועגן י.ל. פרץ", יב"ל, XII (1937), 314—315. — יחסו השלילי של מי שעתידי להיות משוררה של החסידות לתנועה זו בשנות-השבעים והשמונים של המאה הי"ט נתגלה בשירו, "השותפות" (כתבים ט', [ספר ב'], עמ' י"ד—ט"ז), בהתפרצות הריפה שבנוסח הקדום ביותר של "תאג'יש" (יב"ל, XII, 1937, 271; הושמט בנוסחאות יותר מאוחרות), ועוד. והשווה: ניגער: 274—281. — התנגדות לחסידות יש למצוא בכתביהם של רבים מבין סופרי זאמושץ': ישראל זאמושץ', שלמה אטינגר, אלכסנדר צדרבוים, שמשון בלון הלוי, אפרים פישלזון, לייבוש (לודוויג) לווינזון, וגם בכתביו של הותנו של פרץ — גבריאל יהודה ליכטנפלד.

67 לוי, שם, 42; והשווה גם: J. Morgenstern, I. c., nr. 53, 3—32, 113 & nr. 56, 3—28, 121.

68 שאצקי, יב"ל, XXXVI (1952), 27.

69 שאצקי, שם, 34.

70 שאצקי, שם, 26.

יהודי זאמושץ, וכך התחילה בזאמושץ הנועת-ההשכלה אף לפני מגדלסון. היא לא היתה בעיקרה ילידת-חוץ. היא צמחה קודם-כל כתוצאה של התעניינות מהודשת בספרי החכמה והמדע של חכמי-ישראל מימי-הביניים⁽⁷¹⁾. הדחיפה לכך והיחס הסובלני למעיינים בספרות מסוג זה הושפעו אולי במקצת על-ידי המגע עם העולם החיצוני. על כל פנים ברור הוא, שרק התמזגותן של השפעות-חוץ עם חכמת-ישראל מימי-הביניים היא שהולידה את הטיפוס המיוחד במינו של מעין „משכיל לפני ההשכלה“, שהיה מצוי בזאמושץ⁽⁷²⁾. כל אלה היו, כמובן, אוטור דיאקטים, שהרי לפני המחצית הראשונה של המאה הי"ט לא היו קיימים בזאמושץ בתי-ספר יהודיים חלוניים ושום יהודי לא היה עד הזמן ההוא מעז לשלוח את בנו לבית-ספר של נוצרים⁽⁷³⁾.

חלוצי-ההשכלה בזאמושץ⁽⁷⁴⁾ מצאו מעיין לא-אכזב של דעת והשכלה בספרייה העשירה שבבית-המדרש. לפי דבריו של אלכסנדר צדרבוים (ארז), שכתב בשנת 1869, היו בספרייה זו לא רק ספרייה, אלא גם „ספרי מחקר, חיבורים עבריים על תכונה ומאתמאטיקה, כמובן מן הנושנים“⁽⁷⁵⁾. דוד שיפמאן (בשנת 1878) סיפור, שבספרייה בית-המדרש היו „ארבעת אלפים ספרים: ש"ס ופוסקים, פירושים לתורה, ספרי שו"ת עתיקים גם חדשים, ספרי מוסר ומדרש, פילוסופיא ובכל דבר חכמה וחשבון [!]"⁽⁷⁶⁾.

נוסף לספרייה בית-המדרש היו קיימות בזאמושץ בימיו של פרץ ספריות פרטיות וחלוציות-ספרים, שבהן אפשר היה למצוא בין השאר, גם ספרייה-השכלה⁽⁷⁷⁾. על רקע זה של חיירת-רבות עשירים יחסית של יהודי זאמושץ, קל יותר להבין איך קרה הדבר, שאחד מן החשובים ביותר בין מבשרי-ההשכלה במאה הי"ח בא מעיר זו דוקא. ר' ישראל זאמושץ (לערך 1700—1772) לא נולד בעיר

71) וכפי שנראה שאב גם פרץ הצעיר ממקורות אלה את ידיעותיו החלוניות הראשונות.

72) שאצקי, שם, 33. והשווה: זכרונות, 70—71.

73) השוה: ארז, מצבת זכרון, „המליץ“, כ"ח (1888), 1009.

74) כמה, למשל, פייבל גליבטר (עיין למטה) ואחר-כך גם פרץ הצעיר.

75) יב"ל, XXXVI (1952), 52. עיין גם מה שהוא כתב ב„המליץ“, י"ח (1882), 691

וכ"ח (1888), 1009. בניגוד לזה כותב J. Altberg, Gmina Izraelska w Zamościu, „Jut-

-rzenka", Rok I (1861), 161 „בית-המדרש יש בו ספרייה מובחרת המונה כמה אלפי כרכים

ומורכבת אך ורק מספרות תלמודית ופירושים“. ואולם זוהי, בלא-ספק, הכללה חסרת-דיוק.

76) ד. שיפמאן, משא זאמושטש, „המליץ“, י"ד (1878), 414—415. והשווה גם: שם,

390. וראה גם: מכתבו של פרץ לי. צינברג מיום 3 בדצמבר 1911 (בריו, 321). כשפרץ

תיאר בספורו „הציץ ופגע“ ספרייה גדולה בבית-מדרש עמדה לנגד עיניו, ללא-ספק,

ספרייה בית-המדרש של עיר מולדתו: „על הקירות מסביב...: ספרים עתיקים, וחדשים

מקרה באו, כולם עומדים בארונות פתוחים וארוכים מן הרצפה עד הקורה. שם התבוללו

יחדיו חכמי בבל וירושלים, תלמידי אריסטו, גאוני ספרד ורבני פולין, לומדים, חוקרים,

מדקדקים, בלשנים ומקובלים“ (כתבים, י' ספר א, עמ' ט—י) וראה צילום בתוך: נ. מייזל,

פרץ, ו. באנד, ווילנע, 1931, אחרי עמ' 16.

77) זכרונות: 25 (עברית: עמ' ל"א): „מחסן של ספרים, בכל הלשונות“; 72:

ספרייה פרטית של „דודי“ (הוא יוסף אלטברג; השוה: יב"ל, XII, 1937, 303—305);

73: ספרייה פרטית גדולה, שפרץ השתמש בה; 84: הנות של דוד שיפמאן, שהיו בה

גם ספרייה-השכלה; 109—113: — על ספרייה העשירה של שמעון חודאק (הוא: „ש.ח.“

שבזכרונות), שפרץ אינו מזכיר אותה; י. שאצקי, זאמושטש און פרץ, יב"ל, XXVIII

(1946), 45; על ספרייה של יוסף צדרבוים: ארז (א. צעדערבוים) (בנו), מצבת זכרון,

„המליץ“, כ"ח (1888), 1009.

שעל שמה נקרא, אך גדל בזאמושץ' וחי בה שנים רבות. פרץ מזכירו ב"מיינע זכרונות": „ר' ישראל זאמושץ', הבעל-מתבר של „הטבע" (אם איני טועה) (78)... רבו של הדסאואי" (79) — הוא משה מנדלסון, יליד העיר דסאו; בימי שהותו בברלין לימד ר' ישראל זאמושץ' את „אבי ההשכלה" מאתמאטיקה ופילוסופיה יהודית (80).

בן זאמושץ' היה היהודי הפולני הראשון שכתב שירים בגרמנית. יששכר בר פאלקנוון (1746—1817) (81). פאלקנוון נסע ללמוד לגרמניה. ר' ישראל זאמושץ' הפגיש אותו עם מנדלסון בברלין ובאמצעותו של זה האחרון נתקרב לכמה סופרים גרמניים. ספרו הקטן „Gedichte von einem pohlischen Juden", שיצא בעילום-שם בשנת 1772, עורר את התעניינותם של גיטה (שכתב עליו ביקורת), לטינג ואחרים.

בתור חלק של גאליציה האוסטרית (בשנים 1772—1809), היתה זאמושץ' נתונה להשפעתן הישירה והחזקה הן של ההשכלה הגאליצאית והן של התרבות הגרמנית (82). וכך קרה, שזאמושץ', כפי שכבר נזכר, הפכה למרכזה הראשון של ההשכלה בפולניה לאחר ווארשה. דומה שבפרק זמן זה ואף לפני כן הגיעו הדברים לידי התנגשויות בין משכילים ו„קנאים" (83), אם כי מריבות אלו לא השאירו עקבות בולטים. ולמרות כן, הרי ידוע לנו, למשל, שר' ישראל זאמושץ' „נרדף מארץ מולדתו בחרון אף המקנאים אשר שטמוהו על דבר אהבתו את החקירה" (84). זה קרה לפני בואו לברלין לערך בשנת 1740. ומעניין הדבר, שאפילו בימיו של פרץ עדיין „על ישראל זאמושץ'... ממעטים לדבר. רבו של הדסאואי; מוטב לעבור בשתיקה. לא טובות ולא רעות" (85). זהו, כנראה, אחד ההדים הרחוקים של המאבקים הפנימיים שבקהילת זאמושץ'.

בהתחלתה של המאה הי"ט אנו שוב שומעים על רדיפתו של משכיל-אוטודידאקט בידי קנאים. היה זה ר' צבי הירש גליבטר (86). רודפיו הכריחו אותו לנטוש את המלמדות, שממנה התפרנס. פרץ מדבר בזכרונותיו של ר' צבי הירש גליבטר, בלא להזכיר את שמו במפורש, בתור אביו של „פ.ג.", כלומר פייבל

78 אמנם טעה. ספרו הנדפס היחידי של ר' ישראל זאמושץ', הכולל דברי מדע (ביחוד הסברים לסוגיות מאתמאטיות ואסטרונומיות שבגמרא) הוא „נצח ישראל" (פרנקפורט דאדרא, תק"א). ספרו על מדעי-הטבע (ספר לימוד לאסטרונומיה), „ארובות השמים" נשאר בכתובים. השווה, למשל: האנציקלופדיה העברית, כרך ט"ז, 867—868; ש. מ. חאננט, ס' תולדות הפוסקים, ניו יורק, תש"ו, 452—453; י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, בתרגום עברי, כרך ג', מרחביה — תל-אביב, 1958, 306—307.

79 זכרונות, 71; עברית: עמ' פ"ז (בשינוי קל).

80 א"צק אייכל, תולדות החכם החוקר אלהי רבנו משה בן מנחם זצ"ל, Lemberg, 28—29, 1860; M. Kayserling, Moses Mendelssohn, Leipzig, 1888, 11—12, 15.

81 „זמושץ'...". 239; J. S. Raisin, The Haskalah Movement in Russia, Philadelphia, 1913, 90—91; Encyclopaedia Judaica, VI, 915—916.

82 י. שאצקי, זאמאשטש און פרץ, יב"ל, XXVIII (1946), 41—42.

83 שאצקי, שם.

84 אייכל, שם, 28.

85 זכרונות, 71; עברית: עמ' פ"ז (בשינויים קלים).

86 על צבי הירש גליבטר: ארז (א. צנדערבוים), מצבת זכרון, „המליץ", כ"ח

(1888), 1009; „זמושץ'...". 225; פנקס... 879—882.

גליבטר (1808—1888) שהיה מצדו — כדברי פרץ — „אביו של יצחקל חברי“, הוא ד"ר יצחק גליבטר (1852—1931)⁸⁷. ולמרות הכל, כמו לגבי החסידים כך גם לגבי המשכילים, נאמנה עלינו בדרך כלל עדותו של פרץ: בואמושץ' (במיוחד בימי נעוריו) לא היו מריבות בין אדוקים ומשכילים, בוודאי במידה מרובה תודות למסורת, המושרשת מראשיתה של הקהילה היהודית בעירו של זאמויסקי, של סובלנות כלפי לימוד לשונות זרות ומדעיהול. רובם של יהודי העיר, אם כי שמרו על כל תרי"ג המצוות, לא ראו כל חטא בקריאת ספרים חלוניים, בשימוש בלשונות זרות וכדומה. אפילו „אפיקורסים“ כפיבל גליבטר או יעקב רייפמאן⁸⁸) לא נרדפו בואמושץ' בימים ההם.

כבר במחצית הראשונה של המאה הי"ט היה קיים בואמושץ' חוג נכבד של משכילים, שנהגו להתכנס בביתו של יוסף צירלס (צדרבוים)⁸⁹ (לערך 1772—1832), אביו של עורך „המליץ“ אלכסנדר צדרבוים (ארו).

לחוג זה השתייכו, בין השאר, צבי הירש ופיבל גליבטר. פיבל גליבטר היה אדם מעניין. מתוך ספר חוקים פולני ישן למד (כמובן, בעצמו) בבת אחת גם את הלשון הפולנית וגם משפטים. הוא היה בקי במאתמאטיקה וידע לקרוא בכמה לשונות זרות. אם להאמין לשמועה הרי היה אפיקורוס גמור (פירושו של דבר, למעשה, שעבר כמה עבירות קלות). פיבל גליבטר נהג לטייל יחף כמה קילומטרים אפילו כשכבר היה זקן. „יהודי — אומר הוא — חייב להיות בריא כמו איכר“⁹⁰.

פרץ מזכיר בזכרונותיו שלושה סופרים מחוגו של יוסף צדרבוים: אייכנבוים, אטינגר ואלכסנדר צדרבוים.

יעקב אייכנבאום (1796—1861)⁹¹ היה יליד גאליציה, אך רק כשהגיע

(87) זכרונות, 36; עברית: עמ' מ"ה. — על פיבל גליבטר: זכרונות, 36—40, 63; ארו, שם, 1008—1010; „זמושץ'...“, 225—226; „פנסק...“, 879—882; A. Ljonek, Nekrolog, Nedel'nyj Xronika Vosxoda' God (1888), 339. (לפיו פ. גליבטר היה בן 75 במותו). — על ד"ר יצחק גליבטר: זכרונות, 36—37, 39, 68, 93 וגם (בלא הזכרת שמו): 52—53 (והשווה את עדותו של יצחק גליבטר עצמו ב„פרצ'ס קינדער-יאָרן“, „זאמאָשטשער שטימע“, I. יאָרגאַנג, מס' 3, 10 באפריל 1928); אגרותיו של פרץ: בריוו, 89 (מס' 47), 293 (מס' 211: מכתב אל יצחק גליבטר); I. Schiper, Pamięci Dra. Izaaka Gelibtera, Warszawa, 1931, חוברת זו ניתרגמה לעברית בידי מ. שטיין בשם: דר. יצחק גליבטר ז"ל, ורשה, תרצ"א (ונדפסה גם בתוך „זמושץ'...“, 234—236 וביידיש בתוך „פנסק...“, 885—889).

(88) זכרונות, 72—73, 78, 85. (89) עליו: א. צענדערבוים, יב"ל, XXXVI (1952), 53—54; ד. שיפמאן, משא זאמושטש, „המליץ“, י"ד (1878), 390; י. שאצקי, השכלה אין זאמאָשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 39—40; י. לוי, לתולדות היהודים במושץ', „זמושץ'...“, 62—63; J. Altberg, Gmina Izraelska w Zamościu, „Jutrzenka“, 62—63, Rok I (1861), 161; J. Altberg, Kolonia Żydowska w Zamościu, „Jutrzenka“, Rok II (1862), Zdanów pod Zamościem, (שני המאמרים האחרונים נדפסו ביידיש בתוך „פנסק...“, 365—375).

(90) זכרונות, 39. עברית: עמ' מ"ה (בשינוי קל). והשווה את זכרונותיו של בנו, ד"ר יצחק גליבטר, „זאמאָשטשער שטימע“, שם. (91) זכרונות, 36, 72. עליו: ג. באדר, מדינה וחכמיה, ניו יורק, תרצ"ד, 21—22 (וביידיש: „פנסק...“, 438—439); פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ספר ב', תרצ"ז², 165—166, 308; Еврейская Энциклопедия XVI, 186—187; ועוד

בשנת 1815 לזאמושץ' נפתחו לפניו שערי ההשכלה. הוא הצטיין כמאתמטיקאי מוכשר. ואולם עיקר פירסומו בתור משורר. יתכן, שפרץ רמזו לשירו של אייכנבאום „ארבע עתות השנה“⁹²) בשעה שתיאר בזכרונותיו את מלחמות החסידים והמשכילים מחוץ לזאמושץ' ולעג לשירי המשכילים, „על ארבע תקופות השנה“⁹³). ד"ר שלמה אטינגר (לערך 1801—1856)⁹⁴) היה בין ראשוני המשכילים שהעזו לכתוב ביידיש. אם כי יחסם של המשכילים ליידיש היה בדרך כלל שלילי⁹⁵, הרי תחיתתה של הספרות בלשון זו הייתה מעשה ידיהם של כמה משכילים יוצאי-דופן⁹⁶). בין אלה נמנה גם אטינגר, שהיה לילד ווארשה, אך התיישב בזאמושץ' כבר לערך בשנת 1816. אף אחת מיצירותיו שנכתבו ביידיש (המחזה „טערקעלע“⁹⁷), משלים, ועוד) לא ראתה אור בחייו של אטינגר⁹⁸, פרץ מספר בזכרונותיו על חייהם של ד"ר אטינגר ומשפחתו במושבה החקלאית היהודית ז'דאנוב (Zdanów) ואף מונה את הרופא-הסופר בין מייסדיה (היא נוסדה בשנת 1846) — כנראה שלא בצדק⁹⁹). פרץ אף לא דייק כשכתב: „בימי שלי כבר היה ד"ר אטינגר מזמן שוכן-עפר“¹⁰⁰). הנכון הוא, שפרץ היה בן ארבע, בשעה שנפטר ד"ר אטינגר¹⁰¹).

בנו של יוסף צירלס הנזכר היה עורך „המליץ“ אלכסנדר צדבובים (1816—1893)¹⁰²). „ארז“, כפי שהוא חתם לעתים קרובות, נולד בזאמושץ' ונתחנך על

92) בתוך קובץ שיריו „קול זמרה“, Leipzig, 1836, 26—37. 93) זכרונות, 75 (הובא למעלה). והשווה גם: שם, 93; „תמונות מעולם-התורה“ (כתבים, כרך ג', ספר א', עמ' קצ"א): „מיכאל המשורר השר על כל ארבע עתות השנה...“; „ונס ושלומית“ (כתבים, כרך ה', ספר א', עמ' ק"ג): „חיים המשורר, בעל השירה הגדולה — ארבע עתות השנה...“.

94) זכרונות, 18, 22, 72, 73. עליו: מ. וויינרייך, שלמה עטינגער, זיין לעבן און זיין פערזענלעכקייט, „אלע כתבים פון ד"ר שלמה עטינגער“, חלק א', ווילנע, 1925, XLVIII—XI „פנקס...“ (317—339); ז. רייזען, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור... II, ווילנע, תרצ"ג, 725—739; ועוד. — ביבליוגראפיה: י. ישרון, ד"ר שלמה עטינגער ביבליוגראפיע, „פנקס...“, 354—364.

95) וכוה היה גם יחסו של פרץ בשנות השבעים (כ"ע, עמ' 6). A.A. Roback, The Story of Yiddish Literature, New York, 1940, למשל: 96

72—92

97) פרץ מעיד (זכרונות, 18; עברית: עמ' כ"ב): „דודה קרה' [כלומר: חורגת] היתה לי... יהודיה גבוהה ורזה, חיוורייגית וחולנית. ממנה עשה ד"ר אטינגר את סערקעלע שלו“.

98) רק שיר עברי אחד משלו נדפס בימי חייו. השווה: י. שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 34—35.

99) זכרונות, 22; בעקבותיו של פרץ הולך גם שאצקי, שם, 34. ולעומת זה השווה: J. Aliberg, Kolonia Żydowska Zdanów, „Jutrzenka“, Rok II (1862), 173 (ובידידש: „פנקס...“, 373—374).

100) זכרונות, 22; עברית: עמ' כ"ז.

101) עמד על כך כבר שאצקי, שם, 44.

102) זכרונות, 36, 72; „רוחות מספרות“ (כתבים ב', ספר א', עמ' קל"ג): „הצב למיניה“ הוא רמז למאמרו של יהודה לייב גורדון נגד צ'רבוים = צ"ב, בשם זה, שנדפס ב„הצפירה“, ט"ו, 1889, גל' 14—23); „ליטעראטור און לעבן“ (ווערק, ז', 83, 97); „שרייב א פעליעטאן“ (שם, ח', 48), „די קראנקע נערוון“ (שם, 65, 66); „א נייער נצחון“ (שם, ט', 118); בריוו, 157—158, 179; כ"י, 6 (פרץ כתב: „ה' צעדערבוים“, מחק וכתב: „ה' סמאלענסקי“), 99 (כתב ומחק את המלים: „האדון צעדערבוים“), 101 (וויכוח עם „ה' צעדערבוים“ על התועלת שבביקורת). — על אלכסנדר צדבובים וה„מליץ“ השווה, למשל:

ברכי אביו המשכיל. צדרכוים כתב לעתים ביידיש ואף הוציא לאור עתונים בלשון זו: „קול מבשר“ ו„דאס יודישע פאלקס־בלאט“. ואולם הוא נתפרסם בראש וראשונה כעיתונאי עברי, עורכו של השבועון (ומ־1886 — יומון) „המליץ“, שיצא לאור בהפסקות משנת 1860 ועד 1904. עתון זה, בעל תפוצה רבה והשפעה גדולה, שאף — ביחוד בתקופתו הראשונה, עד לפני הפרעות בשנים 1881—1882 — להיות „המליץ בין עם ישרון והממשלה, בין האמונה וההשכלה“.

בפגישותיהם של משכילי זאמושץ' השתתפו, בימי שהותם בעיר זו, האחים שמשון ושלמה זאב (וולף) בלון⁽¹⁰³⁾, שהתייחסו על ר' ישראל זאמושץ'. שמשון בלון הלוי (1784—1845) הגיע לזאמושץ' בשנת 1804 ואחיו — בשנת 1802⁽¹⁰⁴⁾. שמשון בלון ידוע כמחבר הספר הגאוגרפי החשוב „שבילי עולם“⁽¹⁰⁵⁾. אחיו כתב על מדעי־הטבע.

כמו האחים בלון כך גם פייבל שיפר (1809—1871)⁽¹⁰⁶⁾ בא מן החוץ. הוא בילה שנים רבות בזאמושץ' ויחד עם ידידו אטינגר היה מפעילי המושבה החקלאית ודאגנוב שעל־יד זאמושץ'. התיאור האידיולי של „אשר“ חיי הכפרים“ בספרו של שיפר „מטע לשם“, שנדפס שלוש שנים לפני ייסודה של המושבה היהודית בודאגנוב, משקף את געגועיהם של משכילי זאמושץ' לחיים „טבעיים“ של עובדי־אדמה, וכא „ללמד בני יהודה עבודת האדמה“ ו„להשכילם לאהוב חיים על השדה לשבת“⁽¹⁰⁷⁾.

כשפרץ היה עדיין נער צעיר התגורר בזאמושץ' רווק זקן, משכיל ובקיא בכתביו הפילוסופיים של משה מנדלסון. פרץ קורא לו „קינדערפריינט“⁽¹⁰⁸⁾. אי־אפשר לזהותו עם המשורר יליד זאמושץ', אריה לייב קינדערפריינד⁽¹⁰⁹⁾, שהרי הוא מת בשנת 1837, שנים רבות לפני הולדתו של פרץ. לדעתו של י. שאצקי⁽¹¹⁰⁾ אינו אלא אחיו של המשורר — הרמאן קינדערפריינד, אך יתכן שפרץ התכוון לאותו מאקס קינדערפריינד, שנזכר בשנת 1861 על־ידי יוסף אלטברג כאחד העסקנים המשכילים של זאמושץ'⁽¹¹¹⁾.

לא הצלחתי לזהות את „ראש המשוררים“ העבריים בזאמושץ' לערך בשנת 1858⁽¹¹²⁾. פרץ מביא את ראשי־התיבות של שמו: „ב״ה“, מוחק את האותיות

ספר זכרון לסופרי ישראל... ווארשא, תרמ"ט, 97; י. קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ד', ירושלים, תשי"ד², 120—123; ז. רייזען, לעקסיקאן... 111, ווילנע, תרפ"ט², 325—350; והשווה גם מאמרים עליו שנאספו ב„פנקס...“ 414—437. 103) י. קלזנר, שם, כרך ב', ירושלים, תשי"ב², 350—368. הובילוגראפיה, שמובאת כאן.

104) שאצקי, שם, 40.

105) הספר ומחברו נזכרים ב„בעולם האותיות והמחכימות“, פרק כ"ד (כתבים, ז', עמ' ס"ג).

106) „זמושץ'...“, 226; שאצקי, שם, 42; J. Altberg, שם, 173; W. Zeitlin, Bibliotheca Hebraica..., Leipzig, 1891—95, 344.

107) „מטע לשם“, Warszawa, 1843, על גבי השער ועמ' 3.

108) זכרונות, 74.

109) עליו: פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ספר ב', תל־אביב, תרצ"ז², 297; Zeitlin; שם, 171; ניגער, 41; בטעות — „אברהם לייב קינדערפריינד“.

110) שאצקי, שם, 41.

111) J. Altberg, Gmina Izraelska w Zamościu, „Jutrzenka“, Rok I (1861), 162.

112) פרץ קובע: „בן שש שנים הייתי אז“ (כ"י, 182; י. א. קלזנר, כתבי־דלתי ידוע של י. ל. פרץ, „גליונות“, כרך כ"ה, תשי"א, 266).

הללו וכותב במקומן "יז"ש" ¹¹³). מכיוון שפרץ מדבר עליהם בלעג שנון, יש להניח, ש"ב"ה" ו"יז"ש" היו חרונים חסרי כל ערך. וש"מא "ב"ה" הוא אותו, איש צעיר לימים משכיל ודובר צחות מו"ה ברוך (ה) כהן מזאמושטץ, שמכתם אחד בתרגומו מביא חותנו של פרץ גבריאל יהודה ליכטנפלד בספרו, "צפנה פננח" ¹¹⁴) ? סופרים אחדים מבני זאמושץ המשיכו במסורת של כתיבת יצירות ספרותיות בידיש ¹¹⁵), שנקבעה על-ידי ד"ר אטינגר.

אפרים פישלזון הקדיש את הסאטירה הדראמטית שלו, "טעיאטאר פין חסידים", שנכתבה בשנת 1839, לידו אטינגר ¹¹⁶). פישלזון כתב גם בעברית וכמו רבים ממשכילי זאמושץ — אף בפולנית ¹¹⁷).

בעברית, בידיש ובפולנית כתב, בין שאר ה"נאורים" שבעירו, גם ידו של פרץ נפתלי יהודה ניימאנוביץ (1843—1898) ¹¹⁸), שהשתייך למשפחה זאמושציאית ידועה, אך לא נולד בעיר זו. והרי אף פרץ עצמו השתמש ביצירותיו הראשונות בכל שלוש הלשונות הללו, שכולן מיוצגות בכתב-היד הבלתי-נודע שלו. ניימאנוביץ השתמש בכינוי ספרותי "הנ"ץ".

ספר קטן בידיש, שפירסם בשנת 1874 זלמן טובל ¹¹⁹) בשם "זווגים אדער דיא ווכחים... ע"י ר' זלמן סאבעל מזאמושטץ" ¹²⁰), הושפע כפי הנראה ממשליו של אטינגר. אמנם, משלים אלה נדפסו רק בשנת 1389, אך אין להטיל ספק בדבר שעוד בימי חייו של אטינגר נקראו על-ידי רבים מתושבי זאמושץ ¹²¹). כדאי לציין שגבריאל יהודה ליכטנפלד, באותו זמן חוהגו של פרץ, הקדים הקדמה עברית לספרו של טובל ¹²²). יתכן מאוד, שאליו התכוון פרץ, כשהזכיר בזכרונותיו, "מורה של כתיבה תמה, שהוא כותב שירים בידיש, בדומה לאטינגר" ¹²³).

(113) כ"י, 182. יז"ש גם : כ"י, 183 ; י. א. קלוזנר, שם.

(114) ווארשא, תרל"ד, 15.

(115) על שני סופרים עבריים המלומד יעקב רייפמאן והמשכיל דוד שיפמאן, ידובר במקום אחר, בקשר עם תולדות חייו של פרץ הצעיר. פעולתו של אלכסנדר צדרבוים בידיש כבר נזכרה למעלה.

(116) נדפס בתוך : "היסטארישע שריפטן" של ה"ידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט", ו, ווארשע, 1929, 645—694. והשווה על יצירה זו : שם, 623—644 ; ח. ע. (ריק), דער מעכאבער פון "טעיאטאר פון חסידים", ביבליאגאגישער זאמלבוך, ו, מאסקווע-כארקאוו-מינסק, 1930, 514—515 ; י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ו', תל-אביב—מרחביה, 1960, 290—292, 365 ; שאצקי, שם, 45.

(117) שאצקי, שם, 35, 45.

(118) "ספר זכרון לסופרי ישראל...", ווארשא, תרמ"ט, 75 ; שאצקי, שם, 46 ; "אנציקלופדיה לספרות כללית וישראלית", בעריכת ברוך קראו, כרך ג', מהדורה חדשה, תל-אביב, 1961, 1280.

(119) שאצקי, שם, 59—62 ; רייזען, לעקסיקאן..., ו, ווילנע, 1930, 589—590. בוודאי אינו זהה עם "זלמן סאבעל" (Salomon Sobel), "מילידי לבוב הבירה", מחבר הספר ההיסטורי בעברית, "דורות עולמים". (ווארשא, תרכ"ה) — בניגוד לסברתם של רייזען ושאצקי.

(120) ווארשא, תרל"ד.

(121) כמו גם המחזה שלו (לא : "סיפור", כמו שכותב בטעות אשכנזי) "סערקעלע" (שנדפס בפעם הראשונה בשנת 1861) ויצירותיו האחרות. עיי' : ש. אשכנזי, "ידיו של פרץ", ב"זאמאשטשער שטימע", ו, יארגאנג (1928), מס' 5 (ובעברית : "זמושץ"..., 222) ; רייזען, שם, 730—731. ומשום כך, בלא ספק, פרץ (זכרונות, 72) מזכיר כספרים מודפסים לא רק את "סערקעלע" אלא גם "די משלים" של אטינגר.

(122) זכרונות, 73 ; עברית : עמ' צ"א.

(123) שאצקי, שם, 59.

קומדיה ביידיש „בדומה לאטינגר“ כתב לייבוש (לודוויג) לוויזון מזאמושץ' (לערך 1844—1904)¹²⁴): „די ווייבערישע קניפלעך“. לוויזון, שכתב גם עברית¹²⁵) היה תלמידו של ר' יעקב רייפמאן, שפרץ מזכירו לעתים קרובות.

בין אנשי־שם ילידי זאמושץ' נמנית המנהיגה המהפכנית והסופרת המפורסמת רוזה לוכסמבורג (1871—1919). יתכן, שהיא היא „בתו היחידה“ של „א'ל'“ — אברהם (אדוארד) לוכסמבורג — „גיבנת קטנה המתביישת להראות פניה בחוץ, והיא קוטפת פרחים או מעיינת בספר“¹²⁶). אמנם, רוזה לוכסמבורג לא הייתה בת יחידה — ובזה פרץ לא דייק¹²⁷). היא גם לא הייתה גיבנת ממש, אך נראתה כך מתוך צליעה¹²⁸). יש גם להניח, שהספר שרוזה הקטנה עיינה בו לא היה אלא ספר תמונות. אמנם, היא למדה לקרוא מוקדם מאוד¹²⁹), אך הרי משפחת לוכסמבורג עזבה את זאמושץ' בשעה שרוזה הייתה רק בת שלוש¹³⁰).

בצדם של למדנים וסופרים היה בזאמושץ' מספר גדול של סתם משכילים ואנשים שהושפעו עלידי ההשכלה. לא מועטים מביניהם נהגו לכתוב מדי פעם בפעם נעתינים יהודיים, שהופיעו בעברית, ביידיש ובפולנית¹³¹). רבים נמנו בין התותמים על ספרי־השכלה עבריים ו„בשנים 1810—1860 קשה למצוא ספר עברי בלא חורמים זאמושצ'איים“¹³²). וכמובן, שהיו בזאמושץ' אנשים רבים, שאמנם לא כתבו בעצמם, אך קראו ולמדו ספרי־חול וקראו ודיברו בלשונות זרות. ידיעת הלשונות (ביחוד פולנית, אך גם גרמנית, רוסית ולעתים אף צרפתית) היתה, כמו שכבר צויין, תופעה רגילה בקרב יהודי זאמושץ'. בשעה שפרץ כתב¹³³): „[לא] היה בנו עוד מבין שפה אחרת מבלעדי שפת עבר“ — הוא התכוון אך ורק לנערים צעירים.

בין יהודי זאמושץ' היו גם כאלה, שהעניו לפעמים להטיל שפק בדברים, שיהודי אדוק באמונתו חשב להלכה למשה מסיני. יש, שהגיעו אפילו לידי זילזול במצוות מעשיות, אמנם רק הקלות שבהן — וגם זה בסתר. פרץ תיאר „משכילים־אפיקורסים“ כאלה באירוניה נפלאה:

„בזאמושטץ — אז בהיותי נער בן שש שנים — כבר היו זקופי קומה אשר הביטו בפני אשה ולא התבוששו, אנשים אשר לא דקדקו בתפלת ערבית, נטילת

-
- L. Wiener, *The History of Yiddish Literature...*, London, ; 44 שאצקי, שם, 124
Zeitlin, *Bibliotheca Hebraica...*, 207. ("Levinsohn"), 371, 166—167, 1899. הוא נזכר בין באי־
ביתו של יוסף צירלס־צדרבוים („המליץ“, כ"ה, 1889, עמ' 1009).
125 סיפורו, נדר יפתח, ווארשא, תר"ל.
126 זכרונות, 73: עברית: עמ' צ'. והשווה: י. שאצקי, דער בילבול אויף זאמא־
שטשער יידן אין 1870.... יב"ל, XXXVI (1952), 330—331 („פוקס...“, 183—184).
127 (127) השוה, למשל: P. Frölich, Rosa Luxemburg. Translated by E. Fitzgerald, London, 1940, 15.
128 Frölich (128) „Sie hinkte; aus einer angeborenen Hüftlähmung“ M. Hochdorf, Rosa Luxemburg, Berlin, n.d., 15: „Sie hinkte;
129 Frölich (129)
130 שם, 17.
131 ראה, למשל: שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 46, ועוד.
132 שאצקי, זאמאשטש און פרץ, יב"ל, XXVIII (1946), 42.
133 כ"י, 181: י. א. קלזנר, כתבי־יד בלתי־ידוע של י. ל. פרץ, „גליונות“, כרך כ"ה (תשי"א), 266. והשווה גם: למעלה, הערה 112.

ידים ראשונים ואחרונים — בהיותם לבדם בבית. — קצורן!] של דברים: בזאמושץ כבר נגה אור, כבר זרחה שמש ההשכלה — "134).

אלכסנדר צדבובים¹³⁵, דויד שיפמאן¹³⁶, קרובו של פרץ משה אלטברג¹³⁷ ופרץ עצמו — כולם מציינים פה אחד, שמספר המשכילים בזאמושץ היה גדול מבכל עיר אחרת בחלק זה של פולניה, שההשכלה הופיעה כאן לפני שעקבותיה נודעו בעיר פולנית אחרת איוו שהיא (פרט לווארשה) ושזאמושץ לא נשארה ההשכלה בלא השפעה אפילו בקרב האדוקים. גם "עמך" שבזאמושץ, יהודים עניים ופשוטים, אהבו את התורה ואת ההשכלה גם יחד. בקיצור: "עשר מעלות לזאמושטש על ערי פולין הגדולות ממנה. יושביה עוסקים בתורה וחובבי חכמה, יודעים לשון עבר ודקדוקה, ויש בה מבינים שפות אירופיות, מלבד שפת פולנית אשר כמעט אין גם אחד אשר לא ידע בה מקרא וספר"¹³⁸. אכן, מבחינה תרבותית היתה עירו של פרץ "כמו נווה במידבר"¹³⁹.

לפני שנת 1870 לא היו בזאמושץ כל סיכסוכים בין המתבוללים והלאומיים, מן הסיבה הפשוטה שאלה ואלה כמעט שלא היו עדיין בנמצא בעיר זו. "ההשכלה, לכשתופיע, לא יהיה לה אצלנו צביון של התבוללות... אין עולה כלל על הדעת לתערב במישהו, וגם אין במי להתבולל!"¹⁴⁰.

הרוסים היו מיוצגים בעיקר על-ידי חיילים וקצינים. יחסם של יהודי זאמושץ לפני הרוסים, ביחוד לאחר שנת 1863, לא הצטיין בלבביות יתרה. ובכל-זאת כבר היו קיימים קשרים חברותיים ואפילו תרבותיים (חלשים למדי) בין קצינים רוסיים ובין יהודים אחדים, מקרב אלה שלמדו לדבר ולקרוא רוסי¹⁴¹.

לא הרוסים ואף לא הפולנים, שהיו מרובים יותר, לא היה בכוחם להשפיע השפעה תרבותית של ממש על יהודי זאמושץ, שהיו כשני-שלישים של תושבי העיר¹⁴² — וזה למרות דבריו האירוניים במקצת של פרץ: "פולנים הגנו נלהבים!"¹⁴³.

ובכל-זאת, אם כי לא היו בזאמושץ באותם הימים מתבוללים ממש, כבר נמצאו בה יהודים שחיקו את המנהגים ואורח-החיים של שכניהם. להתבוללות שיטחית כזו כבר לעגו אטינגר¹⁴⁴ (מת בשנת 1856) וזלמן טובל (ספרו יצא בשנת 1874). טובל שם לצחוק, בין השאר, את החלפת הבגדים המסורתיים והשמות היהודיים בנכריים¹⁴⁵.

רחוק מאוד מן היהדות היה בן-אחיו של המשורר, שנוכר למעלה, אריה

(134) כ"י, שם; י. א. קלוזנר, שם.

(135) יב"ל, XXXVI (1952), 51, 52, 56, 58—59.

(136) ד. שיפמאן, "משא זאמושטש", "המליץ", י"ד (1878), 390. חלק גדול מן הקהל בהצגות התיאטרון הפולני, שביקר בזאמושץ, היוו היהודים (שאצקי, יב"ל, XXXVI, 1952, 35).

(137) יב"ל, XII (1937), 304.

(138) שיפמאן, שם.

(139) א. צעדערבובים, יב"ל, XXXVI (1952), 51.

(140) זכרונות, 55; עברית: עמ' ס"ח. והשווה גם: זכרונות, 56—60.

(141) זכרונות, 58—60, 63, 73, 75, 79. גם פרץ עצמו למד רוסי: שם, 60, 85, 86, 93.

(142) שם, 56—60, ועוד. ועיין למעלה.

(143) שם, 60. עברית: עמ' ע"ד.

(144) השווה, למשל: אשכנזי, שם.

(145) שאצקי, השכלה אין זאמושטש, יב"ל, XXXVI (1952), 61.

לייב קינדרפרוינד — ד"ר יוסף קינדרפרוינד (1825—1903). הוא עזב בשנת 1857 את זאמושץ' ולעת-זקנה התגורר¹⁴⁶).

בתקופה יותר מאוחרת, שאין לה כבר זכר ב„מיינע זכרונות“, התחזקה ההתבוללות. בשנת 1883 מפרסם אלכסנדר צדרכוים מכתב מזאמושץ', שבו מתאונן הכותב על כך, שבין ה„אריסטוקראטים“ היהודיים של זאמושץ' אין איש רוצה לקרוא ביידיש¹⁴⁷).

אדישותם והתרחקותם של המשכילים מן העסקנות החברתית ומכל עניין יהודי בכלל תרמו את תרומתן להתעצמותה של השפעת-החסידים על חייה של קהילת-זאמושץ'¹⁴⁸.

הרעיון הציוני התחיל להתפשט בקרב יהודי רוסיה ופולניה ביחוד לאחר הפרעות האימות של השנים 1881—1882, למרות שאת בשורת „חיבת-ציון“ כבר התחיל לבשר פרץ סמולנסקין מאז סוף שנות השישים של המאה שעברה. נראה, שבימי-נעוריו של פרץ לא הייתה לתנועת חיבת-ציון השפעה כל שהיא בזאמושץ'¹⁴⁹. פרץ מציין, דרך אגב, שבימים ההם: „על דיבור בלשון הקודש עדיין לא דובר כלל“¹⁵⁰. אך מעניין הדבר, ששניים מתוך שלשת השירים, שכעדוהו של פרץ היו חביבים במיוחד על הנוער היהודי בזאמושץ' באותו זמן¹⁵¹, הביעו געגועים עזים לציון: „ציון, ציון...“ (למרדכי הלוי) ו„יונה הומיה“ (למאיר הלוי לטריט).

אולם רק בהתחלת המאה הנוכחית הפכה הציונות לגורם בעל חשיבות בקרב יהודי זאמושץ'. וכדאי לציון, שחברו הקרוב של פרץ, ד"ר יצחק גליבטר (שכבר נזכר למעלה), התמסר בכל ליבו לתנועת-התחייה.

ד.

ללא ספק היתה קהילת זאמושץ' של הימים ההם במובנים הרבה יוצאת-דופן, בלתי-רגילה. ואף מנהיגה הרוחני של קהילה זו, משנת 1834¹⁵² ועד יום מותו, במשך שלושים ותשע שנים¹⁵³, אדם בלתי-רגיל היה. ר' משה הלוי וואהל (1797—1873)¹⁵⁴ הצטיין במידות תרומיות, ידיעה עמוקה בספרות הרבנית, אופי חזק, פיקחות, טוב-לב וסובלנות. אם כי היה מתנגד,

-
- (146) שם, 27—28, הערה 7. — על ש. חודאק ידובר במקום אחר. והשווה גם תמונות מעולם-התווה“ (כתבים, ג', ספר א', עמ' קפ"ה-ר"ג).
- (147) שאצקי, שם, 36—37.
- (148) שם. והשווה גם למעלה.
- (149) י. גולדנר ומ. שלם, התנועה הציונית בזאמושץ', „זמושץ'...“ 253—257 (וביידיש „פנסקס...“ 549—559); לאחר משפט סתמי: „התנועה הציונית בזאמושץ' החלה עוד בימי חיבת ציון...“, המחברים עוברים מיד למאה העשרים.
- (150) זכרונות, 119; עברית: עמ' קמ"ז (שונה בהתאם למקור).
- (151) זכרונות, 80.
- (152) שאצקי, שם, 47.
- (153) ולא, כמו שפרץ כותב: „הרי הוא יושב כבר על כסא [הרבנות] יובל [שנים]“ (זכרונות, 77; עברית: עמ' צ"ה — בשינויים קלים, בהתאם למקור).
- (154) זכרונות, 30, 63—64, 77—80, 91—92, 126; שיפמאן, שם, 415—416; א. צעדער-בוים, שם, 56; י. רייפמאן, קול נהי נשמע מזאמושץ', „המגיד“, י"ז (תרל"ד—1873; למעשה: תרל"ג—תרל"ד — 1873), 172 (וביידיש: „פנסקס...“ 882—883).

לא היסס לייעץ לאביו של פרץ לשלוח את בנו למורה חסיד¹⁵⁵). מצד שני, הגן על ה"כופר" רייפמאן בפני רדיפות החסידים¹⁵⁶). דתיותו של ר' משה וואהל הייתה עמוקה וכנה, אך בלא שמץ של קנאות. תלמידיו חכמים מובהקים: "ור' משה וואהל זה ידוע לכול, לא נטל ספר בידו זה כשלושים שנה. זוכר ש"ס ופוסקים בעל-פה. כל מקום שאדם פותח, הריהו ממשיך ואומר, אם דרוש, הלאה כל כמה שהוא רוצה, בעל-פה. וקרא קורא הוא דוקא בספרונים הקטנים", ספריההשכלה, כגון "מסתרי פאריז"¹⁵⁷) של אזין טי¹⁵⁸), המספר הצרפתי הפופולארי, בתרגומו העברי של קלמן שולמאן (תרגום זה התחיל להתפרסם בשנת 1857).
שמו של ר' משה וואהל מופיע ברשימות החותמים של כמעט כל ספרי ההשכלה של מחברים בני זאמושץ¹⁵⁹).

פרץ אומר, שר' משה וואהל היה תלמידו של "הליסאי", הוא ר' יעקב משה לורברבוים, הרב מליסא (מת בשנת 1832)¹⁶⁰). ולעומת זה, יעקב רייפמאן טוען¹⁶¹), שרבו של ר' משה וואהל היה הרב הידוע מלמברג, ר' יעקב בן משולם אורנשטיין (1775—1839), בעל "ישועות יעקב". אם צדק רייפמאן, הרי בוודאי למד ר' וואהל אצל ר' אורנשטיין לפני שזה האחרון שינה את יחסו למשכילים מסובלנות לשינאה עזה¹⁶²). אלכסנדר צדרבוים מהלל את סיגנונו העברי של הרב מזאמושץ¹⁶³). ואולם ר' משה וואהל לא פירסם כלום, פרט להסכמה קצרה אחת, לספרו של ר' משה אפשטיין, דודו של פרץ, "בית משה"¹⁶⁴).

155 כנזכר למעלה.

156 זכרונות, 78.

157 שם, 80; עברית: עמ' צ"ט.

158 Eugène Sue (1804—1875).

159 שאצקי, שם, 47.

160 זכרונות, 77. עליו השווה, למשל: ד. הלחמי, חכמי ישראל, תל-אביב, תשי"ח,

עמ' רנ"א; ש. מ. האנעס, תולדות הפוסקים, ניו יורק, תש"ח, 100; Encyclopaedia Judaica, VIII, 826—828 — ליסא היא העיר הפולנית Leszno. פרץ מזכיר את "הרב הגאון מליסא"

גם ב"פוחת והולך" (כתבים, ב', ספר א', עמ' קי"ח) ואת "הסידור הליסאי", כלומר את

הספר "דרך החיים" של הרב מליסא — ב"גנס חנוכה" (ווערק, ב', 394).

161 רייפמאן, שם.

162 עליו השווה, למשל: האנציקלופדיה העברית, כרך ב', 307; ד. הלחמי, שם,

עמ' רס"ה—רס"ו; האנעס, שם, 286—287. על ר' יעקב אורנשטיין והמשכילים: י. קלזנר,

היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ב', ירושלים, תשי"ב², 222—225, 293—294,

325—326, 337 (על הסאטירה של יצחק ארטור "מאזני משקל", שבה האשים את בעל "ישועות

יעקב" בגנבה מספרי אחרים), 352, 378. — מסתבר שאמנם צדק רייפמאן, שכתב מיד לאחר

מותו של ר' משה וואהל (בשנת 1873) ולא פרץ, שדבריו נכתבו ארבעים שנה אחרי זה.

ואפשר מקורה של הטעות בשני זיהויים מוטעים. ראשית, כפי הנראה, פרץ זיהה את

"ישועות יעקב" לרבי יעקב אורנשטיין עם ספרו של ר' יעקב אהר, ששמו דומה ביותר

לשם ספרו של הרב אורנשטיין: "ישועות יעקב" (1854) לר' יעקב זאב המכונה "ליסאי"

(יעקב וולף ליסנר, "מילידי ק"ק ליסא", ככתוב על שער ספרו). עליו, למשל:

A. Heppner und I. Herzberg, Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der

jüd. Gemeinden in den Posener Landen, Koschmin-Bromberg, 1909, 675; L. Lewin, Ge-

schichte der Juden in Lissa, Pinne, 1904, 264; Encyclopaedia Judaica, VIII, 857.

לאחר זה, נראה, שפרץ עירבב ר' יעקב "ליסאי" זה עם ה"ליסא" בה"א הידיעה, שאף שמו

היה ר' יעקב — הרי הוא ר' יעקב לורברבוים.

163 יב"ל, XXXVI (1952), 56.

164 "ס' בית משה", חלק א', [זאלקווא, תר"ח—תר"יג]. ההסכמה היא משנת

רבה של זאמושץ' היה, לפי עדותם של פרץ וצדרבוים¹⁶⁵), נערץ על-ידי כל בני קהילתו. פרץ אף מדגיש, שכולם נשמעו לרובם תמיד¹⁸⁶). בוודאי גם במקרה זה הפריו במקצת, שהרי דויד שיפמן¹⁶⁷ עומד ומעיד, ש"ועוד בהיות הרב בחיים קמו שוטנים להפר מחשבתו הטובה" בעניין מסויים. אישיותו של ר' משה הלוי וואהל עשתה על פרץ הצעיר רושם עמוק, שלא ניטשטש במרוצת השנים. העמודים ב"חיינו זכרונות", שמוקדשים לרבה של זאמושץ' מלאים אהבה והערצה. ר' משה וואהל שימש דוגמה לר' זושיל'ה בסיפורו של פרץ "פוחת והולך"¹⁶⁸). לרבי — בסיפורו "הגבור שמעיה"¹⁶⁹ ולדיין הרחמן והמיטיב בתמונה הדראמתית הקצרה, "עולם הבא"¹⁷⁰).

נסינו לתאר את הסביבה שבה גדל י"ל פרץ, את האווירה הרוחנית שספג בצעירותו, את המעיינות מהן שאב השראה כל חייו. פרץ הצעיר לא נרדף כשהצטרף לתפילות החסידים ולא נענש על קריאת ספרי-חול. הוא הראה יחס סובלני הן כלפי החסידים והן כלפי המשכילים, כולל אף את ה"אפיקורסים" שבתוכם, ומשום כך לא היה מעולם קנאי להשקפת-עולם אחת ויחידה. פרץ היה מסוגל תמיד לראות את האמת והיופי בכל מקום שמצא אותם — בחדש כבישן, ואפשר יש כאן לגלות את אחד "המפתחות" לאותן ה"סתידות" המרובות באישיותו וביצירתו של הסופר הגדול, המפליאות כל כך את הקורא.

האווירה התרבותית של זאמושץ' היהודית, כמו של כל אותו החלק הרוסי של פולניה שגבל בגאליציה האוסטרית, גרמה במידה מרובה לרב-לשוניותו של הסופר-המתחיל פרץ: הצעיר הזאמושצ'אי כתב בעת ובעונה אחת בעברית, ביידיש ובפולנית¹⁷¹).

שרשי מסירותו של פרץ לעברית וליידיש כאחת נעוצים אף הם במסרתה של עיר מולדתו. הן זאמושץ' הייתה עירם של אייכנבוים, צדרבוים וסופרים עבריים אחרים, ויחד עם זה בה פעלו אטינגר וההולכים בעקבותיו.

תרי"א. — והשווה: י.ד. מנדלבוים, ספרי רבני וחכמי זמושץ', פנקס... 240—241; שאצקי, יב"ל, XXXVI (1952), 47, הערה 54 (כותב בטעות, שההסכמה היא משנת תר"א); "זמושץ'...". 220. — על הסכמה אחרת של ר' משה וואהל, שלא נדפסה, מהמת הוצאת הדפוס כי רבה", עיין: מנדלבוים, שם, 293.

165) יב"ל, XXXVI (1952), 56.

166) זכרונות, 78—79.

167) משא זאמושטש, "המליץ", י"ד (1878), 415—416.

168) כתבים, ב', ספר א', עמ' קט"ז—קכ"ג. וביידיש: "וואס אַמאָל ווײַנקער" (ווערק,

ד' 66—75), ולא: "פיר דורות", כלומר, "פיר דורות — פיר צוואות" (ווערק ג', 175—180; ובעברית: "ארבע דורות — ארבע מיתות", כתבים, ד', ספר א', עמ' קע"א—קע"ו), כמו שפרץ כותב בטעות בזכרונות, 30.

169) כתבים, ב', ספר א', עמ' קנ"ה—קס"ו. וביידיש: "שמעיה דער גיבור" (ווערק,

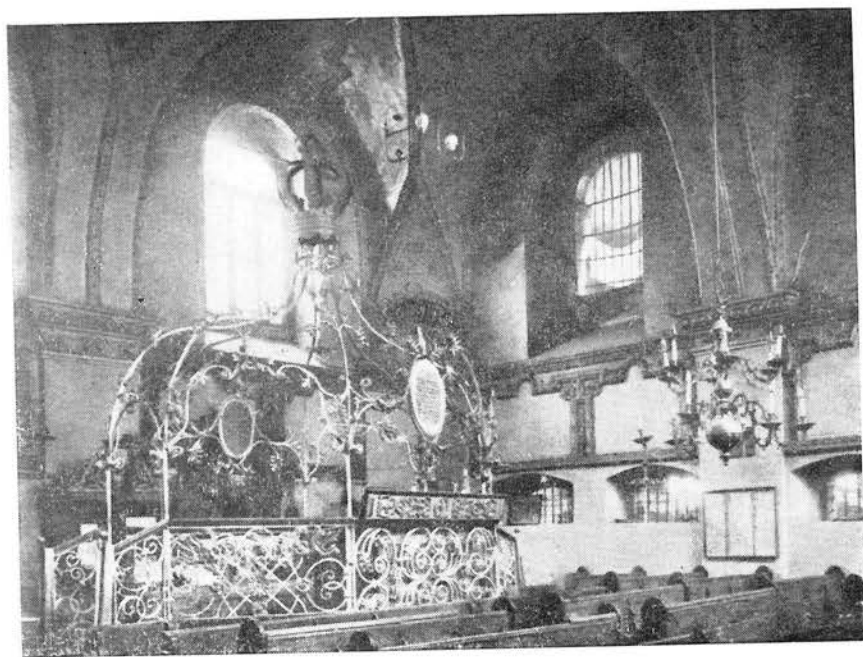
ד' 170—178). והשווה: זכרונות, 78.

170) ווערק, ר', 373—378. והשווה מה שפרץ כותב על ר' משה וואהל בזכרונות, 77.

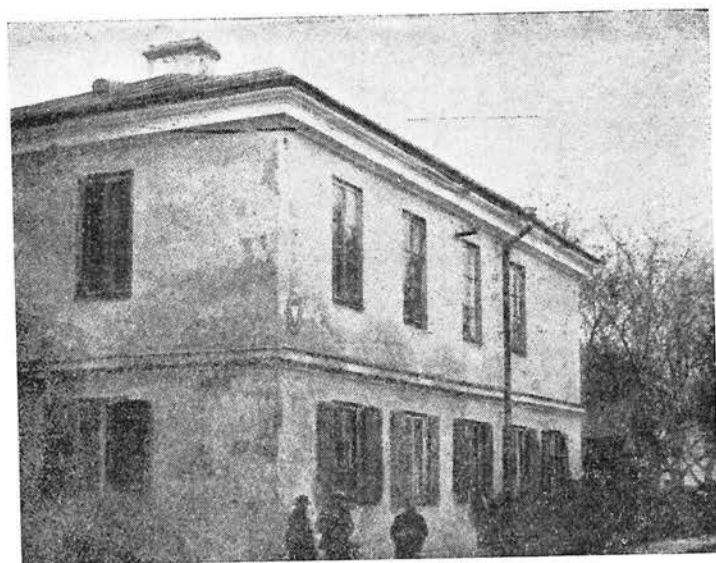
171) פרץ לא כתב מעולם יצירות ספרותיות ברוסית, כפי שטוען A. A. Roback,

J. L. Peretz, Cambridge, Mass., 1935, 39. לעומת זה הרבה ממכתביו הם בלשון זו. כמה

מכתבים רוסיים של פרץ נדפסו במקורם, למשל בתוך יב"ל, XII (1937), 7 וכו'.

בבית הכנסת בזאמושץ

הבית שבו נולד י"ל פרץ

בית בסיגנון הרנסאנס האיטלקי

השוק עם מגדל העירייה